

Maftuna LAPASOVA,
Guliston Davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: maftuna.lapasova.1991@inbox.uz

Tarix fanlari nomzodi, dotsent A.Pardayev taqrizi asosida

ANTHROPOLOGY AND ETHNIC LIFE OF THE POPULATION OF CENTRAL ASIA (INFLUENCE OF MELON CULTURE)

Annotation

The anthropological description of Central Asia and the processes of historical periodization, the migration process of a large wave of settlers from the steppes of the northern part of Central Asia to the south, and first of all the Sarmatian tribes who entered the Syr Darya river. Yuechji, usun and Hun tribes entered, and some of them settled down, mixed with local Sak-Massaget tribes and other peoples, their place in the ethnogenesis of the peoples of Central Asia, and later this had a stronger influence on the ethnic history and anthropology of the people, since the Bronze Age, farming and the beginning of the assimilation of the population engaged in animal husbandry, the emergence and development of a new anthropological type close to the two-river type are analyzed.

Key words: Anthropological, people (ethnos), ethno-territorial, brachycephalic, Melon, Bronze Age, Central Asia, ethnographic

АНТРОПОЛОГИЯ И ЭТНИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ НАСЕЛЕНИЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ (ВЛИЯНИЕ ДЫННОЙ КУЛЬТУРЫ)

Аннотация

Антропологическое описание Центральной Азии и процессы исторической периодизации, процесс миграции большой волны переселенцев из степей северной части Центральной Азии на юг, и в первую очередь сарматских племен, вошедших в Сырдарью. р. Юеччи, усунские и гуннские племена вошли, а некоторые из них расселились, смешавшись с местными сак-массагетскими племенами и другими народами, свое место в этногенезе народов Средней Азии, и в дальнейшем это оказало более сильное влияние на этнический. анализируются история и антропология народа, начиная с бронзового века, земледелия и начала ассимиляции населения, занимающегося животноводством, возникновение и развитие нового антропологического типа, близкого к двуречному типу.

Ключевые слова: Антропологический, народ (этнос), этнотерриториальный, брахицефальный, Дыня, бронзовый век, Средняя Азия, этнографический.

O‘RTA OSIYO AHOLISI ANTROPOLOGIYASI VA ETNIK HAYOTI (QOVUNCHI MADANIYATI TA’SIRI)

Annotasiya

O‘rta Osiyo antropologik tavsifi va tarixiy davrlashish jarayonlarini, O‘rta Osiyoning shimoliy taraf dashtlardan janubga tomon ko‘chmanchilarning yirik to‘lqini ko‘chib jarayoni hamda eng avvalo Sirdaryo bo‘ylab kirib kelgan sarmat qabilalari boshlab berishi. Yuechji, usun va xun qabilalari kirib kelgan va ularning bir qismi o‘troqlashib, mahalliy sak-massaget qabilalari va boshqa elatlar bilan aralashib O‘rta Osiyo xalqlari etnogenezidagi o‘rni keyinchalik bu esa xalqning etnik tarixi va antropologiyasiga ta’siri kuchayi, bronza davridan boshlab dehqonchilik va chorvachilik bilan shug‘ullanib kelgan aholilarning assimilyatsiyasi boshlanishi, ikki daryo oralig‘i tipiga yaqin yangi antropologik tip paydo bo‘lish va rivojlanish masalalari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Antropologik, xalq (etnos), etnohududiy, braxikefal, Qovunchi, bronza davri, O‘rta Osiyo, etnografik

Kirish. Davr tarixi yechimini o‘rganish borasida aholining iqtisodiy, madaniy, siyosiy va boshqa jabhalarini umumiylikda o‘rganing, uning qadimiyligini va haqqoniyligini oshiradi. Ma’lum bir xalq (etnos) ikkinchi bir xalqning tilini, urf-odatlarini, udumlarini o‘zlashtirib, unga aralashib (singib) u bilan bir xalq bo‘lib ketishi “qorishish jarayoni” hisoblanadi deb tahlil qilinadi.

Kelib chiqishi boshqa bo‘lgan etnoslar, bir xalq bo‘lib qo‘shilmasdan (qo‘shilishga moyilligi bo‘lmasdan) qo‘ni-qo‘shni bo‘lib doimiy aloqada bo‘lgan jarayonga “etnoslar yaqinlashuvi” iborasi qo‘llanadi [K.Shoniyofov. 83-b]

Har bir xalqning shakllanish jarayoni va antropologik tarixi uning etnogenezi, etnik tarixi bilan uzviy bog‘liqdir. Ushbu fan O‘zbekiston xalqlari tarixining tarkibiy qismini tashkil etadi. U tarixiy yozma manbalar, etnografiya, arxeologiya, antropologiya, lingvistika, toponimika, epigrafika, numizmatika kabi fanlar bilan o‘zaro aloqada va uzviy bog‘liq bo‘lib, ularsiz o‘zbek xalqi etnogenezi va etnik

tarixini mukammal ilmiy o‘rganib bo‘lmaydi. Ayniqsa ushbu muammoning etnogenez qismini o‘rganishda ulardan olingan ma’lumotlar masala yechimiga ko‘p oydinliklar kiritadi [Askarov A.A. 104 b].

Mil.avv.gi III–II asrlarda O‘rta Osiyoning shimoliy qismidagi dashtlardan janubga tomon ko‘chmanchilarning yirik to‘lqini ko‘chib o‘tadi. Uni dastlab Sirdaryo bo‘ylab kirib kelgan sarmat qabilalari boshlab bergan. Keyinchalik, yuechji, usun va xun qabilalari kirib kelgan va ularning bir qismi o‘troqlashib, mahalliy sak-massaget qabilalari va boshqa elatlar bilan aralashib O‘rta Osiyo xalqlari etnogenezida katta rol o‘ynay boshlaydi [SHoniyofov K.SH. 98b] bu esa O‘rta Osiyo etnik tarixi va antropologiyasiga ta’siri kuchayadi, shu borada tadqiqotchilar o‘rganilishi asr boshidan, jumladan, SSSR tashkil topgan davrdanoq boshlangan. Chunki sun’iy ravishda Turon hududida qadimdan mavjud bo‘lgan davlatlarni tugatib, o‘zining kelgusidagi rejalarini hech qanday to‘siqsiz bajarishi uchun milliy respublikalarga bo‘lib

yuborish va davlatchilik tarixidan uzib qo'yish zarur edi. Milliy hududiy chegaralashdan keyin esa ularni "o'z" tarixini yaratish kerak edi. O'zbek xalqining kelib chiqishi haqida maxsus tadqiqotlar va ular haqida yozilgan asarlar ko'p emas. Ammo bu masalada taniqli sharqshunos va arxeolog olim, professor A.Yu Yakubovskiy, Xorazm tarixining chuqur bilimdoni professor S.P.Tolstov, akademiklar- Ya.G'ulomov va K. Shoniyozovlarning xizmati katta. Sobiq ittifoq davrida O'rta Osiyo xalqlarining etnogenez masalalari bo'yicha maxsus sessiya o'tkazilgan, shulardan biri 1942 yilda Toshkentda tashkil etilgan. Unda taniqli olimlar:

A.D. Udalsev "Etnogenetik tadqiqotlarning nazariy asoslari",

S.P.Tolstov "O'rta Osiyo etnogenezining asosiy muammolari" hamda "Orol etnogenetik jarayonlar maydoni",

L.V.Oshanin "Antropologiya ma'lumotlari O'rta Osiyo xalqlari etnogenezi haqida",

K.V.Trever "Miloddan avvalgi VI-V asrlarda O'rta Osiyo aholisining etnik tarkibi",

I.I.Umnyakov "Toharlar muammosi",

A.N.Bernshtam "O'rta Osiyo etnogenezida qadimgi turkiy elementlar",-

N.A.Kislyakov "Tojiklarning yuzaga kelishi masalasi haqida",

V.V.Ginzburg "Antropologiya ma'lumotlari tojiklar etnogenezi haqida",

A.Yu.Yakubovskiy "Turkman xalqining VIII-X asrlardagi etnogenezi tarixidan" mavzularida ma'ruzalar qilishib, O'rta Osiyo xalqlari etnogenezi va etnik tarixining asosiy yo'nalishi va ilmiy-metodologik asoslari belgilab olindi [Asqarov A.A.].

Taniqli rus olimi sharq manbalarining bilimdoni, A.Yu. Yakubovskiy 1941 yilda Toshkentda chop etilgan "O'zbek xalqining yuzaga kelishi haqida" nomli asarida o'zbek etnogenezi Turk xoqonligidan boshlanadi, degan edi[Yakubovskiy A.YU. 6-7 betlar.]. Keyinroq, o'zbek etnogenezining boshlang'ich nuqtasi antik davrgacha qadimiylashtirildi. S. P. Tolstov qadimgi Xorazmda olib borgan keng ko'lamlil arxeologik, antropologik va etnografik materiallarning yozma manba ma'lumotlari bilan qiyosiy o'rganib, "Qang' davlatining tarkibida va u egallab turgan mintaqalarda o'zbek xalqining ilk ajdodlari yashagan, bularning etnik tarkibi va tili bir xilda bo'lmagan[Tolstov S.P. 1947, str. 303]", degan g'oyani ko'tarib chiqdi.

Hozirgi bu davr qadimiylashtirilgan, ya'ni akademik A.Asqarov tadqiqotlari natijasida o'zbek etnogenezining boshlang'ich nuqtasi so'nggi bronza davri bilan belgilanmoqda. Bunday qarashlarning ilmiy asosida o'zbeklarning o'q tomiri, bosh ildizi ikki tilda so'zlashuvchi etnik qatlamlarning, ya'ni so'g'diy va turkiy tilli elatlarning qorishuv natijasi ekanligi va uning dastlabki sanasi, ularning ilk bor qorisha boshlagan nuqtasi so'nggi bronza davridan boshlanganligi hisobga olingan. O'zbek xalqi etnogenez va etnik tarixi muammolarini o'rganishda akademik K. Shoniyozovning xizmatlari alohida tahsinga sazovordir. U o'zining qariyb yarim asrlik ilmiy faoliyati davomida Markaziy Osiyo mintaqasida yashovchi o'zbek va boshqa qardosh xalqlar etnogenezi va etnik tarixini izchil o'rgandi, qator ilmiy maqolalar va bir necha yirik monografiyalar yaratdi. Uning "O'zbek qarluqlari" (1964 y.), "O'zbek xalqining etnik tarixiga oid" (1974 y.), "O'zbek xalqining moddiy madaniyatidan etnografik lavhalar" (1981 y.), "Qang' davlati va qang'lilar" (1990 y.), kabi asarlari fundamental ilmiy asosga ega.

Arxeologik va antropologik ilmiy tadqiqotlar O'rta Osiyo bir necha ming yillar davomida juda murakkab etnik jarayonlar - katta va kichik irqiy guruhlarning aralashuv makoni bo'lib kelganligini ko'rsatdi. Akdemik A.A. Asqarov

ta'biri bilan aytganda, Qang' davrida, birinchidan, Sirdaryoning o'rta havzasida, Qang', Farg'ona, Ustrushonaning markaziy hududlarida etnohududiy birlik sifatida tarkib topishi, ikkinchidan, ana shu etnohududiy birlik doirasida bir xil rivojlanish darajasidagi iqtisodiy-xo'jalik birligi vujudga kelishi, uchinchidan, tarkib topgan hududiy birlik doirasida deyarli bir xil rivojlanishdagi etnomadaniy birlik maydonni qaror topishi, to'rtinchidan, o'zbek halqiga xos antropologik tip-O'rta Osiyo ikki daryo oralig'i tipi shakllanishi, beshinchidan, yangi etnos-qang'ar elati atrofida jiplashgan Qang' davlat konfederatsiyasi, ya'ni siyosiy davlat uyushmasi tarkib topishi va bu paytda o'zbek xalqi etnogenezining ikkinchi bosqichida o'zbek elatiga xos qator omillar yuzaga kelishi edi [Asqarov A.A. B.231.]. Antropologik tadqiqotchilar hozirgi kunlarda O'rta Osiyoni uchta yirik antropologik hududga ajratib, har bir hudud aholisining o'ziga xos irqiy xususiyatlarini aniqladilar. Markaziy antrologik hudud o'z tarkibiga Amudaryo va Sirdaryo oralig'ida joylashgan xaqلامي qamrab oladi. Bu hududga asosan o'zbeklar va pasttekisliklarda yashovchi tojiklar kiradi. Ular O'rta Osiyo ikki daryo oralig'i antropologik tipi vakillari hisoblanadilar[Toshboyev F.E, 2021. B.51.].

Olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar ham ushbu fikrlarni tasdiqlash imkonini bermoqda. Qang' davrida O'rta Sirdaryo bo'yida shimoli-sharqiy ko'chmanchi qabilalar va dehqonchilik bilan shug'ullanib kelayotgan etnik guruhlarning aralashmasidan o'ziga xos etnomadaniyat birikmalari yuzaga keladi. Bu holat aholining antik davrdagi etnik qiyofasi va antropologik tuzilishida qurama tiplar paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. Bu haqida Xitoy manbalarida yozilishicha, saklar yangi kirib kelgan yuechji, usun va xunlardan til, etnik, antropologik va turmush tarzi jihatidan ham kam farq qilgan. Mazkur davlatning "Odamlarining kiyinishi usunlar bilan bir xil, o't o'lanlarni qidirib, ko'chib yurishadi, bular aslida sak (sek)lar edi",-deb eslatiladi[Xo'jaev A. B.196].

Tadqiqotchi F.E. Toshboyevning yozishicha, Quyi Volga oqimi hududida birinchi asrlarga oid sarmat aholisi tarkibida besh xil antropologik tip mavjudligi aniqlangan. Haqiqatdan ham sarmatlar antropologik jihatdan qorishgan va murakkab tarkibga ega. Lekin bu yerda besh antropologik tip mavjudligi bizni ishonitirmayapti. Chunki hozirgi zamon antropologik uslublar antropologik tiplarni bir-biridan ajratib, ularning farqini to'la oydinlashtirish darajasiga hali yetgani yo'q. Shunday bo'lsa-da, sarmatlar tarkibida uchta antropologik tip - O'rta yer dengizi, Pomir-Farg'ona va Old Osiyo antropologik tiplari mavjudligi bizni ko'proq ishonitiradi. Sarmatlar tarkibida mo'g'uliy alomatlarni o'zida mujassamlashtirgan Janubiy Sibir antropologik tipi borligi mutlaqo sezilmaydi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, sarmat qabilalari ham mahalliy O'rta Osiyo xalqlari ham yevropoid qiyofaga ega. Ammo keyinchalik O'rta Osiyoning yarim ko'chmanchi aholisi orasida mo'g'uliy alomatlar paydo bo'la boshlagani ma'lum.

Hozirgi kunda O'rta Osiyo hududlarida yashab turgan mahalliy aholining siymosini o'rganish, birinchi navbatda ,ularning bosh chanog'ini biologik va antropologik jihatdan o'rganish tufayli ularning antropologik tiplari aniqlagan. O'rta Osiyo antropologiyasi o'rganishda L.V.Oshanin va V.V.Ginzburglar o'z tadqiqotlarida hozirgi zamon o'zbeklari bilan voha tojiklari bir tipni tashkil etishlarini isbotladi va bu tipni "O'rta Osiyo ikki daryo oralig'i tipi" deb atadilar. Akademik antropolog V.P. Alekseyev "O'rta Osiyo ikki daryo oralig'i tipi"ni tarkib topishi Janubiy Sibirning bronza davri qabilalari bilan bog'lashni taklif qiladi.

Boshqa bir guruh olimlar bu tipni tarkib topishini O'rta Osiyoga turk xoqonligining kirib kelishi bilan bog'lashga urinib ko'rdilar. Chunki bunday g'oyani

ko'tarilishida A.Yu.Yakubovskiyning o'zbek etnogenezining boshlanishini turk xoqonligi bilan bog'lashi asos bo'lgan edi. Biroq arxeologik tadqiqotlar ko'lamining O'rta Osiyo hududlarida kengayib borishi va shu bilan bog'liq holda yangidan yangi kraniologik (odam bosh suyaklari) materiallar seriyasining ko'payishi, O'rta Osiyo ikki daryo oralig'i tipining ildizlari yanada qadimiy ekanligidan guvohlik berar edi.

T.K. Xo'jayov tomonidan Qovunchi madaniyati davrida O'rta Osiyoda keng yoyilgan "O'rta Osiyo ikki daryo oralig'i tipi" ning asosiy belgilari o'rganilgan. Unga ko'ra, bu tip vakillarining ko'zlari qo'y ko'z, tanasi bug'doy rang, yuz tuzilishi dumaloqroq, yuz chanoqlari biroz bo'rtib chiqqan, iyagi oval shaklida, sochlari qora, bosh chanog'i braxikefal (dumaloqroq), jussasi o'rtacha [A.X. Doniyorov, O.Bo'riev, A.A.Ashirov.B.40.]. Ushbu qiyofa ko'p asrlik qorishuv mahsuli bo'lib, unda qadimdan o'lkada yashagan mahalliy aholi (sak va boshqalar) va antik davrda kirib kelgan xalqlarning ko'pchiligini tashkil etuvchi xun, yuechji va usunlarga xos ko'rinishlar saqlangan. Mil.avv.gi III–II asrlarda O'rta Osiyoning shimoliy qismidagi dashtlardan janubga tomon ko'chmanchilarning yirik to'liqini ko'chib o'tadi. Uni dastlab Sirdaryo bo'ylab kirib kelgan sarmat qabilalari boshlab bergan. Keyinchalik, yuechji, usun va xun qabilalari kirib kelgan va ularning bir qismi o'troqlashib O'rta Osiyo, xususan, Ustrushona aholisi tarixida muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuechji – ro'zie (g'o'zer)liklarning tashqi qiyofasi yevropoidlarga xos, ya'ni ko'zlari chuqur, burunlari qirra, badanining rangi oq bo'lgan. Ular, asosan, braxikefal yevropoidlar bo'lgan. Yuqorida ta'kidlab o'tilgan antropologik xususiyatlarni qabilalarning Ustrushona hududiga kirib kelishi, joylashishi, yuz yillar mobaynida xo'jalik yuritish shaklini o'zgartirib mahalliy aholi bilan aralashuv natijasi deb e'tirof etish mumkin.

Ustrushonaning shimol, shimoli-g'arb va sharq tomondan cho'l dunyosi vakillari - ko'chmanchi qabilalari, janubdan Morguzar, g'arbdan Nurota tog' tizmalari o'rab turganini hisobga olsak, Ustrushona ko'chmanchilar uchun eng qulay, beminat aloqa makoni "kontakt zona" edi. Bundan tashqari, janubga tomon yo'l olgan ko'chmanchilar ham, asosan, Ustrushona orqali o'tib borganlar [Pardaev M.H. 2003.B. 148.]. Chorva uchun qulay yaylovlarning mavjudligi esa, kirib kelgan aholi kattagina guruhining bu o'lkani makon tutib qolishiga ham sabab bo'lgan. Bu davrdagi barqaror ijtimoiy siyosiy vaziyat tufayli uning tarkibiga kirgan ulkan

hududlar, jumladan, Ustrushonada ham o'troq va ko'chmanchi aholining etnik qorishuv va bir-birini to'ldiruvchi madaniyati shakllangan [Toshboyev F.E. 2021. B.135.]. Bu "qorishiq" madaniyat aholining turmush tarzi va madaniyatida yaqqol aks etgan(atropologik va etnik xususiyatlarida) ko'chmanchilar kelib o'rmasgan O'rta Osiyo hududlarida yashayotgan xalqlarning antropologik qiyofasiga nazar tashlasak, quyidagi holatni kuzatamiz. Mo'g'uliy belgilari ancha rivoj topgan guruhlarini O'rta Osiyoning shimoli-g'arbiy tomonida joylashgan Volga-Uralda emas, aksincha, O'rta Osiyoning shimoli-sharqiy, ya'ni Talas va Chu vodiylarida, Qozog'istonda yashagan aholida kuzatamiz. Bundan kelib chiqadiki, O'rta Osiyoda sarmat qabilalariga xos madaniy xususiyatlarni kuzatish bilan bir qatorda, e'tiborni, asosan, shimoli-sharqiy hududlarga qaratashimiz maqsadga muvofiq. Volga-Ural daryolari yoqalarida yashagan sarmat qabilalarining kuchli madaniy ta'siri Ustyurtda va Orol dengizining janubi-sharqiy qismida joylashgan Jetiasar madaniyati qabilalarida kuzatiladi. Jetiasar madaniyati aholisi milodning birinchi asrlardan boshlab sharqqa siljigani arxeologik ma'lumotlardan ma'lum. Aytish mumkinki, jetiasarliklar sarmat qabilalariga xos madaniyatni o'zida mujassamlashtirganlar va O'rta Osiyo hududlariga uni o'zi bilan birga olib kelganlar. Demak, unda biz O'rta Osiyoga bevosita sarmat qabilalari bostirib kelganligi haqidagi ilmiy farazdan voz kechib, sarmat qabilalari madaniyatini O'rta Osiyoga jetiasarliklar o'zi bilan olib kelgan degan fikrga kelamiz.

Bundan tashqari, Qovunchi madaniyati aholisi boshqa yo'nalishda ham o'z aloqalarini kuchaytirgan. Bu aholi tarkibida O'rtayer dengizi tipi vakillari ko'plab uchraydi. Bu tip O'rta Osiyoning janubiy rayonlarida yashagan dehqon aholisiga xos bo'lib, bronza va ilk temir davrida Janubiy Ural, Zarafshon va Farg'ona vodiysiga kelib qolgan. Antik davrda esa bu tipdagi odamlar Qovunchi madaniyati aholisi tarkibida ham bo'lgan. Bu esa janubiy rayonlarda dehqonchilik bilan shug'ullanayotgan aholi yangi yer izlab Toshkent vohasiga keyingi bronza yoki burgalik madaniyati davrida ko'chib kela boshlagan va bu hududlarda dehqonchilik madaniyatini rivojlantirishga "turtki" bo'lgan degan xulosaga asos bo'ladi.

Keyingi yillarda turkiy xalqlarning tili va etnik kelib chiqishi haqida qator tadqiqotlar olib borilmoqda. Aytish mumkinki, O'rta Osiyoning etnik va antropologik tarixni o'rganish masalalari tizimli tarzda amalga oshirilmoqda, bu esa mavzuning qay darajada dolzarbligini ekanligini bildiradi.

ADABIYOTLAR

1. K.Shoniyozov O'zbek xalqining shakllanish jarayoni 83-b
2. Askarov A.A. O'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixining ba'zi bir nazariy va ilmiy metodologik asoslari.
3. Asqarov A.A. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi..
4. YAKubovskiy A.YU. Ko'rsatilgan asar, 6-7 betlar.
5. Tolstov S.P. Osnovnye problemy etnogeneza narodov Sredney Azii. SE. N VI-VII. 1947, str. 303
6. Asqarov A.A. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi... - B.231.]
7. Toshboyev F.E. Ustrushonaning qadimgi davrdagi etnik tarixi.o'quv qo'llanma. "Yosh avlod matbaa" nashriyoti. Toshkent, 2021. B.51.]
8. Xo'jaev A. Farg'ona tarixiga oid ma'lumotlar.. – B.196.
9. Toshboyev F.E. Ustrushonaning qadimgi davrdagi etnik tarixi.o'quv qo'llanma. "Yosh avlod matbaa" nashriyoti. Toshkent, 2021. B.127.
10. A.X. Doniyorov, O.Bo'riev, A.A.Ashirov. Markaziy Osiyo xalqlari etnografiyasi, etnogenezi va etnik tarixi... –B.40.